

A Rereading of Arguments for and against ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s Account of the Deployment of Demonstrations Propter Quid in Philosophy

Mohammad Ali Vatandoost*

Mahdi Kannani**

Abstract

A major problem introduced to the contemporary Islamic philosophy by ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī is whether *propter quid* demonstrations (*al-barāhīn al-limmiyya*) can be deployed in philosophy. ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s account has given rise to two responses by contemporary scholars of Islamic philosophy: some have endorsed and defended his view, and others have criticized the account. In this article, we draw on a descriptive-analytic method and adopt a critical approach to assess the two responses. We conclude that, notwithstanding its novelties, ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s account rests on problematic grounds. Moreover, it is founded upon a redefinition of demonstrations *propter quid* and quatic demonstrations (*al-barāhīn al-inniyya*), which go against the common conception of these demonstrations in Islamic logic.

Introduction

Propter quid demonstration (*al-burhān al-limmī*) and quatic demonstration (*al-burhān al-innī*) are major issues in Islamic logic, which are deployed in other fields of study, including Islamic philosophy. In the contemporary Islamic philosophy, ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī was the first to propound the idea that *propter quid*

* assistant professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Ferdowsi University of Mashhad, Iran (corresponding author), ma.vatandoost@um.ac.ir

** Seminary Student, Islamic Philosophy, Seminary of Khorasan, Iran (Seminary School of Abbasgholi Khan Shamloo), mahdi.kanaani313@gmail.com

Date received: 17/04/2022, Date of acceptance: 29/06/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

demonstrations are not legitimate in dealing with philosophical problems. On his account, the demonstrations or proofs used in coping with philosophical questions are general implications (*al-mulāzamāt al-‘amma*), as it is indeed impossible to use *propter quid* demonstrations in philosophy. ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s account has been criticized by some of his students and contemporary scholars of Islamic philosophy. Some have endorsed and defended his view, whereas others have criticized its foundations or raised objections against it by its own merits.

The basic question of the present research is as follows: How to assess the arguments for and against ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view of the deployment of *propter quid* demonstrations in philosophy?

Method of Research

In this research, we provide an accurate rereading of the definitions of *propter quid* and quatic demonstrations in Islamic logic, and then assess the views of both camps. We begin with an account of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view as well as the positions of his proponents and opponents. Finally, having evaluated both views, we elaborate upon our espoused account. This research is done with a descriptive-analytic method and a critical approach.

Discussion

In some of his works, ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī suggests that *propter quid* demonstrations do not apply to philosophy. Indeed, all demonstrations or proofs in philosophy are quatic demonstrations based on general implications. In his view, *propter quid* demonstrations cannot be deployed in dealing with philosophical problems. This is because the absolute existence (*al-wujūd al-muṭlaq*) as the subject-matter of philosophy is general, and since there is nothing beyond the absolute existence, it cannot have a cause, which implies that it cannot be subject to *propter quid* demonstrations, in which causes are adduced.

With a survey of the debates over ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s account among contemporary scholars of Islamic philosophy, we find two major approaches: some have criticized ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view, and some have defended and justified the view.

Javadi Amoli raises two objections against ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s position. He holds that the predicate of existence is predicated of both absolute and qualified (*muqayyad*) existences, and when it is predicated of the latter, it can be subject to *propter quid* demonstrations, since qualified existence needs a cause. In addition, if *propter quid* demonstrations did not apply to philosophical problems, then all

demonstrations in philosophy would be undermined and there would be no conclusive argument in philosophy, because quatic demonstrations are grounded indeed in *propter quid* demonstrations. Given ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s response to Javadi Amoli’s objections, it turns out that his view presupposes his own account of the “criterion of philosophical problems.” However, the second objection raised by Javadi Amoli seems to go through.

Mesbah Yazdi has also criticized ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view based on its incompatibility with the conditions of *propter quid* demonstrations in logic. He argues that causation in such demonstrations is not confined to external causation, but includes analytic causation as well. Accordingly, ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view is objectionable. In this research, we endorse Mesbah Yazdi’s critique of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view.

Gholam-Reza Fayyazi believes that ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view should be examined in terms of his own assumptions. One such assumption is that all predicates that are more specific than the absolute existence equal existence when taken together with their complement notions. Moreover, in *propter quid* demonstrations, the middle term is indeed an external cause for the predication of the major premise on the minor premise. In Fayyazi’s view, the first assumption—equality of the “essential accident” (*al-‘araḍ al-dhātī*) with the subject-matter of a science—finds counterexamples in many philosophical problems, and the second contradicts the views of logicians, since they believe that the causation of the middle term in *propter quid* demonstrations includes both external and mental causation. In this research, we criticize Fayyazi’s first objection against ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view, but we agree with the second objection, which is a reformulation of Mesbah Yazdi’s view.

Yazdanpanah endorses ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s assumptions, but he argues that they have their source in the idea of a cause beyond the existent qua existent. However, since this idea is problematic, ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view is challenged. A reflection on Yazdanpanah’s remarks makes it obvious that they are reformulations the objections raised by Mesbah Yazdi and Javadi Amoli.

Finally, people such as Samadi Amoli believe that ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī’s view should be deemed intuitive (*shuhūdī*), while all the objections raised against his view assume that philosophy is confined to reflective or intellectual knowledge. In this research, we criticize Samadi Amoli because it does not square with ‘Allāma

Ṭabāṭabā'ī's account to take it as pertaining to intuitive, rather than acquired, knowledge.

Conclusion

Having assessed and examined the arguments for and against 'Allāma Ṭabāṭabā'ī's account, we conclude that, despite its novel contributions, his view rests on problematic assumptions. Moreover, it is founded upon a redefinition of *propter quid* and quatic demonstrations that goes against the standard view in logic. Thus, we should either modify the standard logic definition of *propter quid* demonstrations or believe that 'Allāma Ṭabāṭabā'ī's view is a novel view based on new principles, which can be criticized.

Keywords: 'Allāma Ṭabāṭabā'ī, critique, *propter quid* demonstration (*al-burhān al-limmī*), quatic demonstration (*al-burhān al-innī*), general implications

باز خوانی تحلیلی نقدها و توجیهات وارد شده بر دیدگاه علامه طباطبایی درباره کاربرد برهان لمی در فلسفه

محمدعلی وطن دوست*

مهدی چنغانی**

چکیده

یکی از مسائل مهمی که در دوران معاصر توسط علامه طباطبایی در مباحث فلسفی راه پیدا کرده است، کاربرد برهان لمی در دانش فلسفه است. دیدگاه علامه طباطبایی دو رویکرد مختلف از سوی فلسفه پژوهان معاصر را پدید آورده است. برخی دیدگاه ایشان را پذیرفته اند و در مقام دفاع از آن برآمده اند و گروهی دیگر دیدگاه ایشان را مورد نقد و ارزیابی قرار داده اند. در جستار حاضر، تلاش شده است با روش توصیفی - تحلیلی و با رویکردی انتقادی، دیدگاه دو گروه یادشده، مورد ارزیابی و تحلیل قرار گیرد. در پایان این نتیجه بدست آمده است که دیدگاه علامه طباطبایی با وجود نوآوری هایی که دارد، بر مبنای استوار شده است که خالی از اشکال نیست. افزون بر آن، این دیدگاه بر تعریف جدیدی از برهان لمی و این استوار است که برخلاف دیدگاه رایج در دانش منطقی می باشد.

کلیدواژه‌ها: علامه طباطبایی، نقد و بررسی، برهان لمی، برهان اینی، ملازمات عامه

* استادیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)،

ma.vatandoost@um.ac.ir

** طلبه دانش پژوه سطح سه حوزه علمیه خراسان، مدرسه علمیه عباسقلی خان، مشهد، ایران،

mahdi.kanaani313@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۸

۱. مقدمه

برهان لمّی و اِنّی از مباحث مهم دانش منطق شمرده می‌شود که در دانش‌های دیگر از جمله فلسفه مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از مسائل مهمی که در دوره معاصر برای نخستین بار توسط علامه طباطبایی مطرح شده است، عدم امکان راه‌یابی برهان لمّی در مسائل فلسفه می‌باشد. ایشان براهین به کار رفته در دانش فلسفه را از نوع ملازمات عامّه می‌داند و هر گونه استفاده از برهان لمّی در فلسفه را ممتنع می‌شمارد. دیدگاه علامه طباطبایی از سوی برخی از شاگردان ایشان و گروهی از فلسفه پژوهان معاصر در ترازوی نقد و ارزیابی قرار گرفته است. برخی سخن علامه طباطبایی را پذیرفته و در مقام دفاع از ایشان برآمده‌اند و گروهی دیگر، دیدگاه ایشان را با دو رویکرد بنایی و مبنایی نقد نموده‌اند. پرسش اساسی که در پژوهش حاضر تلاش می‌شود بدان پاسخ داده شود از قرار زیر است:

نقدها و توجیهاات وارد شده بر دیدگاه علامه طباطبایی درباره کاربرد برهان لمّی در فلسفه، چگونه ارزیابی می‌شود؟

در جستار حاضر ضمن بازخوانی دقیق تعریف برهان لمّی و اِنّی در دانش منطق، نظر دو گروه یاد شده مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفته است. از همین رو در گام نخست، گزارشی از دیدگاه علامه طباطبایی ارائه می‌شود و سپس دیدگاه‌های مخالفان و موافقان تبیین می‌گردد و سرانجام با ارزیابی دیدگاه دو گروه یادشده نظر مختار بیان خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

درباره پیشینه پژوهش حاضر نیز باید گفت، با بررسی‌هایی که نگارندگان در مقالات و پایان نامه‌ها انجام داده‌اند، پژوهشی که به بیان مسئله مقاله حاضر پردازد، نیافته‌اند. البته پژوهش‌های مشابهی در این زمینه صورت گرفته که در ذیل گزارشی از آنها ارائه می‌شود.

علوی تبار (۱۳۹۷) در مقاله «برهان ان و لم و بررسی کاربرد برهان در فلسفه از منظر علامه طباطبایی» دیدگاه علامه طباطبایی درباره کاربرد نداشتن برهان لمّی در فلسفه را با توجه به مبنای خاص علامه در بحث عرض ذاتی مورد بررسی قرار داده و در پایان،

باز خوانی تحلیلی نقدها و توجیها... (محمدعلی وطن دوست و مهدی چنعانی) ۳۰۹

مقدمات سخن علامه طباطبایی درباره کارکرد برهان اِنّی مبتنی بر ملازمات را ارزیابی نموده است.

ملایری (۱۳۹۵) در مقاله «نفی کارآمدی برهان لم در فلسفه اولی». مطالعه تطبیقی میان رویکرد ملاصدرا و علامه طباطبایی» مطالعه ای تطبیقی میان رویکرد مشترک ملاصدرا و علامه طباطبایی در خصوص نفی کارآمدی برهان لم، در قلمرو فلسفه اولی انجام داده است. در پایان نویسنده به این نتیجه دست یافته است که رویکرد علامه طباطبایی، مبنی بر نفی ناکارآمدی برهان لمّی، نقدپذیر است ولی ادعای دیگر علامه طباطبایی مبنی بر کارآمدی براهین اِنّی از نوع ملازمات عامه، مورد پذیرش قرار گرفته و کشفی ارزشمند تلقی شده است.

نوآوری پژوهش حاضر نسبت به دو مقاله یادشده، نخست در گردآوری همه دیدگاه‌های موافق و مخالف نظر علامه طباطبایی می‌باشد و دوم ارزیابی دیدگاه‌های دو گروه یادشده در کنار دیدگاه علامه طباطبایی است. از همین رو می‌توان رویکرد پژوهش حاضر را رویکردی جامع دانست.

افزون بر مقالات یادشده، سیدیدالله یزدان‌پناه در کتابی با عنوان «فلسفه فلسفه اسلامی» برخی از دیدگاه‌ها درباره حضور یا عدم حضور برهان لمّی در فلسفه را مورد بررسی قرار داده است. نوآوری پژوهش حاضر نسبت به کتاب یادشده، نخست در گردآوری دیدگاه موافقان و مخالفان صاحب‌نظر و دوم در ارزیابی و ارائه تحلیل جامع است که دیدگاه نویسنده کتاب یادشده نیز یکی از آنهاست.

۳. چستی برهان لمّی و اِنّی

قیاس یقینی در قالب برهان بر اساس حدوسط خود به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱.۳ برهان لمّی

هر گاه حد وسط افزون بر اینکه واسطه در اثبات اکبر برای اصغر است، علت واقعی و واسطه در ثبوت نیز باشد، برهان را لمّی می‌نامند. (ابن سینا ۱۳۷۹: ۱۲۶؛ نصیرالدین طوسی

۱۴۰۳ ق: ج ۱، ۳۰۶؛ علامه حلی ۱۳۶۳: ۲۰۲؛ مظفر ۱۴۳۳ ق: ۵۱۹) به عنوان نمونه، قیاس زیر از نوع برهان لمّی می‌باشد:

انسان متعجب است. هر متعجیبی ضاحک است. پس انسان ضاحک است
در این مثال متعجب بودن هم واسطه در اثبات اکبر برای اصغر و هم واسطه در ثبوت و علت واقعی آن است.

برهان لمّی بر دو قسم است: برهان لمّی مطلق و برهان لمّی غیر مطلق.

هر دو قسم برهان لمّی در این امر مشترک‌اند که حدوسط در آنها علت وجود و ثبوت اکبر در ضمن اصغر است، اما در برهان لمّی مطلق، حدوسط علاوه بر این، علت ثبوت اکبر به طور مطلق -خواه در ضمن اصغر یا غیر آن- است و در برهان لمّی غیر مطلق آن است که حدوسط، تنها علت ثبوت اکبر در ضمن اصغر است، نه علت وجود اکبر به طور مطلق باشد. (علامه حلی ۱۳۶۳: ۲۰۳، ابن سینا ۱۳۷۹: ۱۲۶)

حدوسط در برهان لمّی غیر مطلق، علت ثبوت اکبر برای اصغر است، اما در خارج، نسبت آن با اصغر یا اکبر به یکی از سه صورت است:

۱. حد وسط در خارج، معلول وجود اکبر است که برای آن چنین مثال زده‌اند: این قیاس بدیهی‌الانتاج است، و هر قیاس بدیهی‌الانتاج به هیئت شکل اول است؛ پس این قیاس به هیئت شکل اول است. در این استدلال حدوسط (بدیهی‌الانتاج بودن) در خارج، معلول وجود اکبر (هیئت شکل اول) است.

۲. حد وسط در خارج، معلول وجود اصغر است؛ مانند اینکه گفته شود هر برهانی قیاس است و هر قیاسی حجت است؛ پس این برهان حجت است. در این استدلال، حدوسط (قیاس) در خارج، معلول وجود اصغر (برهان) است.

۳. حد وسط نه معلول اصغر است و نه معلول اکبر؛ مثل: آب مرکب است و هر مرکبی قابل انحلال است؛ پس آب قابل انحلال است. در این استدلال حدوسط نه معلول اصغر (آب) است و نه اکبر (قابلیت انحلال) بلکه معلول امر ثالثی است. مانند اینکه آهن درجه حرارتش بالا می‌رود و هر آهنی که درجه حرارت آن بالا برود، منبسط می‌شود؛ پس آهن منبسط می‌شود. بالا رفتن درجه حرارت که در این مثال حد وسط قرار گرفته است علت انبساط است مطلقاً نه در خصوص آهن. (همان: ۱۲۶-۱۲۷)

۲.۳ برهان اِنّی

هرگاه حد وسط تنها واسطه در اثبات و علت تصدیق به نتیجه باشد، برهان را اِنّی می‌نامند.
(نصیرالدین طوسی ۱۴۰۳ ق: ج ۱، ۳۰۶؛ مظفر ۱۴۳۳: ۵۲۰)

برای برهان اِنّی اقسامی را برشمرده‌اند که در ادامه ذکر می‌شود:

هرگاه حد وسط معلول وجود حکم در خارج باشد، برهان اِنّی را دلیل می‌نامند. مانند:
این آهن منبسط است. هر چیزی که منبسط باشد، بر درجه حرارت آن افزوده می‌شود.
پس این آهن بر درجه حرارتش افزوده می‌شود.

در این استدلال «انبساط» معلول «بالا رفتن درجه حرارت» و حکم «بالا رفتن درجه حرارت» علت آن است. (همان: ج ۱، ۳۰۶؛ ابن سینا ۱۳۷۹: ۱۲۷؛ علامه حلی ۱۳۶۳: ۲۰۲؛ مظفر ۱۴۳۳ ق: ۵۲۱)

مانند مثال زیر:

هرگاه خورشید طلوع کند، روز پدید می‌آید.

هرگاه روز پدید آید، جهان روشن است.

پس هرگاه خورشید طلوع کند، جهان روشن است.

در این مثال میان حد وسط یعنی «پدید آمدن روز» و حداکبر یعنی «روشن بودن جهان» ملازمه وجود دارد و دلیل این تلازم آن است که هر دو معلول علت واحدی به نام «طلوع خورشید» هستند.

۲. هرگاه حد وسط و اکبر هر دو معلول علت ثالث باشند، در این صورت از علم به وجود یکی وجود دیگری دانسته می‌شود. هرگاه یکی از معلول‌ها برای انسان معلوم شود، این واسطه می‌شود برای این که معلول دیگر نیز معلوم گردد؛ زیرا دو معلول ملازم یکدیگرند، از علم به یکی از آنها، علم به دیگری حاصل می‌شود؛ زیرا از علم به معلول "الف"، علم به علت پیدا می‌کنیم، و از علم به علت، معلول "ب" را تصدیق خواهیم کرد، نام این برهان را برهان انی مطلق و برهان انی نوع دوم نیز گذاشته‌اند. (نصیرالدین طوسی ۱۳۷۵: ۳۵۸؛ طباطبایی ۱۳۶۲: ۱۲۳-۱۲۴، مظفر ۱۴۳۳ ق: ۵۲۲)

۳. هرگاه حد وسط لازمه بین حد اصغر و حداکبر لازمه غیر بین آن باشد که از لازم بین بی به لازم غیر بین برده شود، برهان را برهان اِنّی ملازمات عامه می‌نامند، برای مثال ذات

اقدس الهی موجود است و هر موجودی واجب است، با توجه به این مثال دانسته می‌شود که حد اصغر دو تا لازمه دارد: یک لازمه بین که وجود است، و دو لازمه غیر بین که وجوب است، با تامل در مفهوم وجود پی به لازم دیگر که وجوب است برده می‌شود. (ابن-سینا ۱۴۰۴ ق: ۸۶ و ۸۷؛ طباطبایی ۱۹۸۱: ج ۶، ۲۹).

باید توجه داشت که این برهان، برهان انی نوع سوم می‌باشد و از برهان انی نوع دوم یا مطلق متمایز است؛ زیرا علامه طباطبایی بر این باور است که میان ملازمات عامه یک شیء یا لوازم عامه وجود آن، رابطه علی و معلولی خارجی و عینی برقرار نیست و در وجود خارجی، یکی از آنها علت دیگری نمی‌باشد. همان‌گونه که در وجود خارجی، معلول شیء سوم نیز نمی‌باشد. (طباطبایی ۱۹۸۱: ج ۶، ۲۸) به نظر می‌رسد در برهان از ملازمات عامه، علیت خارجی مد نظر نیست، بلکه تلازم و معیت بین دو لازم محقق است به نحوی که از علم به یک لازم بین، علم به لازم غیر بین آن حاصل شود، مانند وجود خداوند و صفات حقیقی او در صورت عینیت صفات با ذات، در اینجا تعدد و تکثری میان ذات خداوند و صفات حقیقی او مشاهده نمی‌شود تا یکی معلول و دیگری علت باشد بلکه یک مصداق واحدی (ذات مقدس او) متحد با صفات خود است که با تامل در بعضی از صفات او به صفات دیگر پی برده شود و این همان پی بردن از لازم بین به لازم غیر بین در برهان ملازمات عامه است.

۴. اعتبارسنجی انواع برهان در دانش فلسفه

در میان انواع براهین یادشده، تنها برهان لمی است که یقین‌آور است و برهان ائی یقین‌آور نیست. دلیل این امر آن است که در برهان ائی نوع اول، علم به نتیجه قبل از علم به مقدمات آن است؛ حال آنکه در برهان ان دلیل، مقدمات معلول نتیجه هستند و ضرورت و یقین خود را از نتیجه می‌گیرند، مثلاً در قیاس هر انسانی ضاحک است و هر ضاحکی ناطق است پس هر انسانی ناطق است، یقین به صغری چگونه حاصل شده است؟ و به عبارت دیگر این برهان مبتلا به دور معرفتی است؛ زیرا در این برهان، یقین به وجود معلول است و از طرفی در متن یقین به وجود معلول، یقین به وجود علت نهفته است. (ابن‌سینا ۱۴۰۴ ق: ۸۵ و ۸۶ ملاحظه در (تعلیق علامه طباطبایی)، ۱۹۱۸: ج ۳، ۳۹۶)

برهان *إنی* مطلق نیز همیشه یقین آور نیست؛ زیرا این برهان در فرضی یقینی خواهد بود که علت مشترک میان دو معلول شناخته شود، حال آنکه غالباً چنین شناختی حاصل نمی‌شود. همچنین اگر از راه شناخت علت، دو معلول آن شناخته شود، بازگشت آن به برهان *لمی* خواهد بود (همان: ج ۳، ۴۷۰ و ۲۷/۶؛ طباطبایی ۱۴۴۰ ق: ۷؛ یزدان‌پناه ۱۳۹۵: ۱۸۷). افزون بر اینکه، این برهان در واقع ترکیبی از برهان *ینی* نوع اول و برهان *لمی* می‌باشد. بنابراین چون بازگشت این برهان به *انی* نوع اول است، معتبر نخواهد بود. (نصیر الدین طوسی ۱۳۷۵: ص ۳۵۸؛ طباطبایی ۱۳۶۲: ۱۲۳-۱۲۴)

نتیجه آنکه، در تبیین و اثبات مسائل فلسفی باید از برهان یقین‌آور بهره برد. برهان یقین‌آور از نظر مشهور همان برهان *لمی* است و از نظر علامه طباطبایی نوعی از برهان *إنی* است که در آن از یک ملازم به ملازم دیگر پی برده می‌شود.

۵. دیدگاه علامه طباطبایی درباره کاربرد برهان *لمی* در فلسفه

علامه طباطبایی در برخی از آثار خود، مطالبی پیرامون ناکارآمدی برهان *لمی* در علم فلسفه مطرح کرده است و همه براهین موجود در دانش فلسفه را از نوع برهان *إنی* ملازمات عامه می‌داند. ایشان بر این باور است که در دانش فلسفه نمی‌توان از برهان *لمی* استفاده نمود. دلیل این امر آن است که موجود مطلق که موضوع فلسفه است عام و کلی است و فراتر از موجود مطلق چیزی نیست تا علت آن باشد. خاستگاه این دیدگاه علامه را باید در سخن دیگر ایشان درباره ارتباط میان مسائل و موضوع فلسفه جستجو نمود. ایشان مسائل فلسفه را همان محمولاتی می‌داند که یا به تنهایی و یا با مقابل خود مساوی موضوع فلسفه‌اند. در واقع علامه طباطبایی محمولی را که *أخص* یا *أعم* از موضوع فلسفه باشد، جزو مسائل دانش فلسفه به حساب نمی‌آورد. حال اگر قرار باشد در دانش فلسفه، از راه برهان، محمولی برای موضوع فلسفه (موجود مطلق) اثبات شود، نمی‌تواند برهان *لمی* باشد؛ زیرا در برهان *لمی* حد وسط در خارج علت ثبوت اکبر برای اصغر است و از آنجا که محمول فلسفه برابر با موضوع فلسفه است هر علتی که بخواهد محمولی را برای موضوع اثبات نماید آن علت، در واقع علت برای موضوع فلسفه نیز خواهد بود. به دیگر سخن، اگر محمول فلسفی مساوی با موضوع فلسفه باشد، علت محمول فلسفی نیز برابر با علت موضوع فلسفه خواهد بود و چون موضوع فلسفه، موجود مطلق است و فراتر از موجود

مطلق، چیزی نیست تا علت آن باشد، پس موضوع فلسفه علتی خارج از خود نخواهد داشت و لازمه این سخن، راه نیافتن برهان لمّی در مسائل فلسفی است! (طباطبایی ۱۴۴۰ ق: ۱۲؛ طباطبایی ۱۹۸۱: ج ۶، ۲۷؛ فیاضی ۱۳۸۶: ج ۱، ۳۰ و ۳۱)

۶. نقدها و توجیهاات مطرح شده بر دیدگاه علامه طباطبایی

با مراجعه به تحلیل‌ها و برداشت‌های گوناگون فلسفه‌پژوهان معاصر از دیدگاه علامه طباطبایی، دو رویکرد عمده میان آن‌ها مشاهده می‌شود؛ برخی با رد دیدگاه علامه طباطبایی به ارزیابی و نقد آن پرداخته‌اند و گروهی دیگر، دیدگاه ایشان را پذیرفته و در صدد توجیه و تفسیر آن برآمده‌اند. در ادامه دیدگاه‌ها دو گروه مورد ارزیابی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱.۶. نقدهای استاد جوادی آملی و ارزیابی آن

۱.۱.۶ وجود علت برای موجود مقید

استاد جوادی آملی در نامه‌ای به علامه طباطبایی درباره نادرستی نظریه «ناکارآمدی برهان لمّی در فلسفه» چنین می‌نویسد:

حدوسط در برهان لمّی، علت ثبوت محمول برای موضوع است نه علت ثبوت خود موضوع، بنابراین تلازمی میان این دو نیست و در صورت عدم تلازم، برهان لمّی جایگاه خود را در علم فلسفه بدست می‌آورد، موید این نکته برخی از مسائل فلسفی می‌باشد که با برهان لمّی استدلال شده است هر چند حدوسط معلول وجود موضوع قرار بگیرد، ناکارآمدی برهان لمّی در صورتی است که وجود، فقط از آن موجود مطلق دانسته شود و از همین رو علت نخواهد داشت ولی اگر وجود برای وجود مقید نیز دانسته شود، علت خواهد داشت. (به نقل از تبریزی ۱۳۸۸: ۳۲۹)

حاصل سخن استاد جوادی آملی آن‌گونه که از عبارات ایشان برداشت می‌شود، این است که محمول وجود هم بر وجود مطلق حمل می‌شود و هم بر وجود مقید. از همین رو، درست است که هنگام حمل «وجود بر موجود مطلق» نیاز به واسطه در ثبوت یعنی علت خارجی برای «موجود مطلق» محال است ولی اگر وجود بر «موجود مقید» بار شود، نیازمند علت یا واسطه در ثبوت خواهد بود. به دیگر سخن، میان علت نداشتن وجود مطلق و نیز

علت نداشتن وجود مقید، تلازم نیست تا از نفی علت در یکی نفی علت دار بودن دیگری را نتیجه بگیریم.

علامه طباطبایی در پاسخ به ایراد استاد جوادی آملی چنین می نویسد:

موضوع یا محمول گزاره های فلسفی، موجود بما هو موجود یا شانی از شوون مساوی با آن است، وجود نه ثبوتش و نه ثبوت آن برای چیزی دیگری علتی و رای خود ندارد، بنابراین در مسائل فلسفی برهان لمّی جاری نیست. (همان)

۲.۱.۶ یقینی نبودن همه براهین در فلسفه

اشکال دیگری که استاد جوادی آملی ایراد فرموده اند، بدین قرار است که اگر برهان لمّی در فلسفه به کار گرفته نشود، همه براهین نیز مخدوش می شود و هیچ براهانی منتج و یقینی نخواهد بود، زیرا برهان انی با تمام اقسام خود به برهان لمّی باز می گردد، و نحوه بازگشت به این شکل است که انگاه که از معلول به علت پی برده شود، بهره خود را از تلازم بین علت و معلول می گیرد، بنابراین اگر در علت شک حاصل شود، هرگز نمی توان به معلول یقین پیدا کرد، تا از طریق معلول به علت علم حاصل کرد، این مطلب درباره برهان ان دلیل بود اما در خصوص برهان ان مطلق و ملازمات عامه باید گفت: انگاه که از احد المتلازمین به دیگری پی برده می شود، در حقیقت همراه با احد المتلازمین به مستلزم فائق که علت آن دو است و از طریق آن به متلازم دیگر علم پیدا کرد، یعنی شناخت یکی از دو معلول که متفرع بر شناخت علت آن است موجب می شود تا از طریق ان علت به معلول دیگر علم حاصل کرد، بنابراین برهان ملازمات عامه در فلسفه همانند ملازمات دیگر علوم براهانی نسبت به یکدیگر واجب بالقیاس اند و در هر واجب بالقیاس ربط علی وجود خواهد داشت، و ربط علی به این است که یا یکی از دو واجب بالقیاس علت دیگری باشد یا هر دو معلول شیء سوم: در نتیجه هیچ گاه تلازم بدون علت و معلول نخواهد بود و براهانی که محوریت آن علت و معلول باشد، بازگشت آن به برهان لمّی است؛ حال اگر در علت آن شک شود علم به معلول حاصل نمی شود. (جوادی آملی ۱۳۷۵: ج ۲، ۸۶-۸۸ و ج ۵، ۲۱۸-)

۳.۱.۶ ارزیابی سخن استاد جوادی آملی

با توجه به پاسخی که علامه طباطبایی در برابر نقد استاد جوادی آملی مطرح کردند، این نکته مهم آشکار می‌شود که دیدگاه علامه طباطبایی بر مبانی خاص ایشان درباره «ملاک مسائل فلسفی» استوار است. همان‌گونه که پیش از این نیز گفته شد، علامه طباطبایی مسائل فلسفه را همان محمولاتی می‌داند که یا به تنهایی و یا با مقابل خود مساوی موضوع فلسفه‌اند. به دیگر سخن، از نظر علامه طباطبایی، محمولی که اخص یا اعم از موضوع فلسفه باشد، جزو مسائل دانش فلسفه شمرده نمی‌شود. حال اگر قرار باشد در دانش فلسفه، از راه برهان، محمولی برای موضوع فلسفه (موجود مطلق) اثبات شود، نمی‌تواند برهان لمّی باشد؛ زیرا در برهان لمّی حد وسط در خارج، علت ثبوت اکبر برای اصغر است و از آنجا که محمول فلسفه برابر با موضوع فلسفه است، هر علتی که بخواهد محمولی را برای موضوع اثبات نماید آن علت، در واقع علت برای موضوع فلسفه نیز خواهد بود. به دیگر سخن، چون موضوع فلسفه، موجود مطلق است و فراتر از موجود مطلق، چیزی نیست تا علت آن باشد، پس موضوع فلسفه علتی خارج از خود نخواهد داشت و لازمه این سخن، راه نیافتن برهان لمّی در مسائل فلسفی است! خلاصه آنکه، علامه طباطبایی با تکیه بر مبانی ذکر شده، بحث از وجود مقید را جزو مباحث و مسائل فلسفی نمی‌داند تا انتقال از علت وجود مقید به معلول آن، برهان لمّی در فلسفه شمرده شود. از همین رو، ناقد محترم، نخست باید مبانی علامه طباطبایی در مبحث «عوارض ذاتی» و «ملاک مسائل علم فلسفه» را مورد ارزیابی قرار دهد تا از این رهگذر دیدگاه علامه طباطبایی نفی یا اثبات گردد. به بیان دیگر، پیش از پرداختن به نقد بنایی، باید نخست، نقد مبنایی انجام شود.

۲.۶ نقدهای استاد مصباح یزدی و ارزیابی آن

۱.۲.۶ ناسازگاری سخن علامه با شروط برهان لمّی در منطق

برخی دیگر مانند استاد مصباح یزدی با استناد به شروط برهان لمّی در دانش منطق، دیدگاه علامه طباطبایی درباره «راه نیافتن برهان لمّی در فلسفه» را مورد ارزیابی و نقد قرار می‌دهد. در نگاه ایشان، شروط ذکر شده برای برهان لمّی در دانش منطق به شرح ذیل است:

۱. در علیت، نسبت میان حد وسط و ثبوت اکبر برای اصغر (یعنی وجود رابط اکبر) در نظر گرفته می‌شود، نه نسبت میان حد وسط و خود اکبر (یعنی وجود نفسی اکبر). بنابراین، اگر حد وسط در خارج، معلول خود اکبر باشد و در همان حال علت ثبوت اکبر برای اصغر باشد، باز برهان لمّ است نه آن؛ مانند «عالم ممکن است و هر ممکن ذو علت است، پس عالم ذو علت است». هرچند در این برهان «علت»، که اکبر است، نسبت به «ممکن»، که حد وسط است، علیت دارد، به لحاظ اینکه «ممکن» علت وجود رابط «علت» (یعنی علت «ثبوت العلة للعالم») می‌باشد برهان لمّی است.

۲. در سنجش حد وسط، حد اکبر و حد اصغر، باید تمام حد وسط، حد اکبر و حد اصغر در نظر گرفته شود، نه جزئی از آن. بنابراین، در قیاس پیشین، حد اکبر «علت» نیست، بلکه «ذو علت» است و در نتیجه حد وسط معلول اکبر نیست. پس اینکه گفتیم که حد اکبر «علت» است و پذیرفیم حد وسط، یعنی «ممکن»، معلول اکبر است نیز مسامحه بوده است.

۳. مقصود از این علیت، تنها علیت خارجی نیست، بلکه اعم است از علیت خارجی و عقلی. مقصود از علیت عقلی، علیتی است که عقل میان مراتب انتزاعی یک شیء واحد اعتبار می‌کند. مثلاً در قیاس فوق علیت «امکان» نسبت به «ذو علت بودن» و به تعبیر روشن‌تر علیت «امکان» نسبت «احتیاج به علت»، علیت عقلی است. در اینجا، عقل ابتدا برای یک شیء در ظرف خود مراتبی اعتبار می‌کند: مرتبه تقرّر ماهوی، مرتبه امکان، مرتبه احتیاج تا آخر؛ سپس در میان این مراتب علیت اعتبار می‌کند و از جمله مرتبه «امکان» را علت مرتبه «احتیاج به علت» می‌شمارد. بنابراین، نباید تصور کرد که علیت در برهان لمّی، منحصر در علیت خارجی است، بلکه علیت عقلی میان حد وسط و ثبوت اکبر برای اصغر نیز برای برهان لمّی کافی است. (مصباح یزدی ۱۳۸۷: ۶۴ - ۶۵)

استاد مصباح یزدی در ادامه چنین بیان می‌دارد که براساس شروط یادشده، دیدگاه علامه طباطبایی متقن نیست؛ زیرا سخن علامه بر این مبنا استوار است که اولاً، حد وسط در خارج، علت خود اکبر است نه ثبوت اکبر برای اصغر و ثانیاً، علیت را در علیت خارجی میان دو شیء منحصر دانسته‌اند و نتیجه گرفته‌اند که برهان لمّی در فلسفه راه ندارد! ولی باید توجه داشت که هرچند «وجود نفسی موجود مطلق» علتی ندارد، ولی وجود رابط موجود مطلق (یعنی ثبوت الموجود لشیء) می‌تواند معلول علتی باشد. به دیگر سخن، اگرچه موجود، وقتی بطور مطلق اخذ شود، علتی ندارد، ولی ثبوت موجودیت برای اشیاء،

نیازمند علت است و این دو منافی یکدیگر نیستند و آنچه ملاک لمی بودن برهان می باشد، دومی است نه اولی. افزون بر این، علیت تحلیلی و عقلی در تحقق برهان لمی بسنده است. همچنین، اگر بپذیریم که ملاک برهان لمی «علیت خارجی حد وسط نسبت به خود اکبر» باشد، باز در پاره‌ای از مسائل فلسفه برهان لمی راه دارد. به عنوان نمونه، وجود خداوند متعال و صفات او علت افعالش می‌باشند، پس می‌توان وجود خداوند و صفاتش را حد وسط قرار داد و به افعال او پی برد. (همان: ۶۷)

۲.۲.۶ ارزیابی سخن استاد مصباح یزدی

از نظر نگارندگان سطور نقد استاد مصباح بر دیدگاه علامه طباطبایی از جدی‌ترین نقدهایی است که بر مباحث منطقی دقیق و مثال‌های نقض فلسفی استوار است. نقد ایشان بر دیدگاه علامه طباطبایی به دو شکل مبنایی و بنایی مطرح شد است. در نقد مبنایی ایشان مبنایی علامه طباطبایی مانند «خارجی دانستن علیت در برهان لمی» و «مساوی دانستن محمولات فلسفی با موضوع فلسفه» را به چالش کشیده‌اند. نقد بنایی استاد مصباح یزدی نیز جایی آشکار می‌شود که ایشان با فرض پذیرش «علیت خارجی حد وسط نسبت به خود اکبر» با آوردن مثال‌های نقض در بخش الهیات بالمعنی الاخص فلسفه، دیدگاه علامه را با چالشی اساسی رو به رو می‌سازد. برخلاف نقد استاد جوادی آملی که بدون توجه به مبنایی خاص علامه طباطبایی صورت گرفته بود.

۳.۶ نقدهای استاد فیاضی و ارزیابی آن

۱.۳.۶ نقد دیدگاه علامه طباطبایی با نظر به مبنایی ایشان

استاد غلامرضا فیاضی دیدگاه علامه طباطبایی را نتیجه پیروی از مبنایی مورد اتخاذ ایشان می‌داند، وی بر این باور است که اگر مبنایی علامه رد شود، کاربرد برهان لمی در فلسفه اثبات می‌شود. براساس نگاه استاد فیاضی مبنایی علامه طباطبایی در اثبات «راه نداشتن برهان لمی در فلسفه» به شرح ذیل است:

۱. عرض ذاتی، مساوی با موضوع یک علم است و همه محمولاتی که اخص از وجود مطلق‌اند، همراه با مقابلشان مساوی با موضوع فلسفه می‌باشند.

باز خوانی تحلیلی نقدها و توجیهات ... (محمدعلی وطن دوست و مهدی چنعانی) ۳۱۹

۲. حدوسط در برهان لمّی، علت خارجی و عینی ثبوت اکبر برای اصغر است. (فیاضی ۱۳۸۶: ج ۱، ۳۰ و ۳۱)

استاد فیاضی پس از بیان مقدمات در مقام نتیجه گیری، نخست مبنای اول و سپس مبنای دوم را رد می‌کند. در نگاه ایشان، مبنای نخست یعنی «مساوی بودن عرض ذاتی با موضوع علم» با بسیاری از مسائل مطرح شده در فلسفه ناسازگار است. در مواردی که محمول فلسفی، أخص از موضوع فلسفه (موجود مطلق) باشد، می‌توان از برهان لمّی بهره گرفت؛ زیرا در این فرض، موضوع قضیه وجود مقید است که نیازمند علت می‌باشد. (همان)

مبنای دوم نیز با آنچه که منطق‌دانان بر آن هستند تعارض دارد. از نظر منطق‌دانان مراد از علیّت حدوسط در برهان لمّی، اعم از علیّت خارجی و ذهنی آن است. به عنوان نمونه در قیاس لمّی «زید انسان است. انسان حیوان است. پس زید حیوان است». حیوان به واسطه حدوسط انسان، بر زید حمل شده است. روشن است که انسان، علیّت عقلی و تحلیلی برای اثبات حیوان برای زید است نه علت خارجی آن. (همان)

۲.۳.۶ ارزیابی سخن استاد فیاضی

نقد دوم ایشان بر مبنای دوم علامه طباطبایی، ریشه در سخن استاد مصباح یزدی دارد که پیش از این پذیرفته شد. در واقع ایشان این نقد را از استاد خود آموخته‌اند. ولی در خصوص اشکال نخست باید گفت ناقد محترم، عرض ذاتی را اعم از محمولاتی دانسته‌اند که مساوی با موضوع یا أخص از آن می‌باشد. در حالی که براساس سخن علامه طباطبایی در کتاب نهاییه الحکمه ملاک عرض ذاتی «مساوی بودن محمول با موضوع» می‌باشد. به دیگر سخن، ناقد محترم نخست باید اعم بودن عرض ذاتی نسبت به موضوع را اثبات نمایند و سپس سخن علامه طباطبایی را نقد کنند. در غیر این صورت، اختلاف مبنایی بوده و نزاع جدلی خواهد بود.

۴.۶ نقدهای استاد یزدان‌پناه و ارزیابی آن

۱.۴.۶ نقد دیدگاه علامه طباطبایی با فرض پذیرش مبانی ایشان

بیشتر نقدهایی که تاکنون مطرح گردید، غالباً به مبانی علامه طباطبایی ناظر بود، ولی برخی از اندیشمندان معاصر، نقدهایی را بر سخن علامه طباطبایی وارد ساخته‌اند و بر این باورند که با فرض پذیرش مبانی علامه طباطبایی نیز سخن ایشان با چالش اساسی روبه‌رو می‌شود و نمی‌توان دیدگاه ایشان درباره راه نیافتن برهان لمی در فلسفه را پذیرفت.

استاد یزدان‌پناه نخست به گزارش چند تن از صاحب نظران فلسفه اسلامی چون استاد جوادی آملی (وجود علت برای وجود مقید) و استاد مصباح یزدی (ناسازگاری سخن علامه با شروط برهان لمی در منطق)، می‌پردازد، سپس دیدگاه علامه طباطبایی را بر اساس مبانی ایشان توجیه می‌کند. در نگاه ایشان سخن علامه طباطبایی بر بیانات زیر استوار است:

الف) محمولات یا مسائل فلسفه با موضوع آن نسبت تساوی دارد.

ب) محمولات فلسفی ذاتی موضوع و بدون سبب‌اند، بنابراین برای اثبات آنها از برهان لمی استفاده نمی‌شود.

ج) مسائل فلسفه، احوال وجود بما هو وجودند، و بیرون از آن نیستند.

د) موضوع فلسفه موجود بما هو موجود است اما محل بحث در برهان لمی ثبوت اکبر برای اصغر است یعنی علت داشتن ثبوت محمولی برای الموجود بما موجود نه علت داشتن خود الموجود. (یزدان‌پناه ۱۳۹۵: ۱۹۵-۲۰۱)

ایشان بر این باور است که دیدگاه علامه بر پایه اندیشه ویژه ایشان در باب عرض ذاتی و اینکه محمولات مسائل علم باید مساوی موضوع علم باشند شکل گرفته است و اگر این مبنا پذیرفته نشود نتیجه‌ای که علامه از آن به دست آورده است نیز استوار نخواهد ماند؛ زیرا گاهی محمول اخص از موضوع می‌باشد و بنابراین حضور برهان لمی در فلسفه ایرادی نخواهد داشت! البته باید پذیرفت که به نحو موجه جزئی، برخی از براهین فلسفی از راه ملازمات عامه به نتیجه می‌رسند، برخلاف سخن علامه که همه برهان‌های به کار رفته در فلسفه را از نوع ملازمات عامه می‌داند. (همان: ۲۰۲)

استاد یزدان‌پناه افزون بر نقدی که به مبنای علامه طباطبایی وارد می‌داند بر این باورند که حتی بر مبنای خود علامه نیز نمی‌توان وجود برهان لمی در فلسفه را نفی نمود؛ زیرا اگر

برهان فلسفی لمی باشد تنها لازم است که حد وسط علت خارجی پیوند حد اکبر و حد اصغر باشد و لازم نیست علت خود اصغر یا اکبر باشد و ضرورتی ندارد که این علت فراتر از موجود بما هو موجود باشد تا گفته شود وجود، علتی بیرون از خود ندارد و از این رهگذر نفی برهان لمی در فلسفه نتیجه گرفته شود، بلکه لوازم وجود و معلول‌های آن نیز می‌تواند علت پیوند حد اکبر با حد اصغر باشد. در واقع در برهان لمی آنچه مهم است این است که حد وسط، علت خارجی پیوند اکبر و اصغر باشد. (همان: ۲۰۳)

به دیگر سخن، مطابق با سخن علامه «الموجود» علت ندارد ولی معلول «الموجود» می‌تواند علت خارجی ثبوت برخی از احوال «الموجود» باشد. روشن است که در چنین فرضی هم برهان اقامه شده لمی است و هم محذوری که علامه طباطبایی از آن سخن گفته است یعنی «الموجود علتی ورای خود ندارد» روی نخواهد داد، بلکه برخی از حصص موجود می‌تواند برای حصه‌های دیگر علت باشد و نیز برخی از حصص موجود برای مجموعه‌ای از محمولات مساوی موجود (مردده المحمول) علت خواهد بود. (همان)

همچنین اگر همه محمولات موضوع فلسفه، لوازم آن باشند از علت خارجی بی‌نیاز نیستند. در واقع می‌توان پذیرفت که لحوق برخی لوازم، علتی خارجی داشته باشد که ورای وجود نیست. بنابراین استدلال علامه وجود این گونه از علل را نفی نمی‌کند. توضیح بیشتر اینکه اگر «الف» محمول برای موضوع فلسفه باشد و به حسب ذات خود لازم «ب» را داشته باشد در این صورت «الف» علت خارجی «ب» است و اگر در برهان «الف» را حد وسط قرار دهیم و «ب» برای موضوع فلسفه اثبات کنیم، برهان لمی است، حتی ممکن است «ب» معلول «الف» نبوده و تنها ملازم آن باشد ولی همین که «الف» علت خارجی پیوند «ب» با موضوع فلسفه باشد برای لمی بودن برهان کافی است. بنابراین می‌توان برهان لمی اقامه کرد بدون اینکه سخن از علتی برای وجود به میان آید! به دیگر سخن، میان «علت نداشتن موجود بما هو موجود» با «علت نداشتن ثبوت خارجی محمول برای موجود» خلطی صورت گرفته است. یعنی در اثبات محمولات و مسائل فلسفی بر موضوع فلسفه (موجود مطلق) سخن از علیت بیرون یا درون حیطة موجود مطلق نیست، بلکه علیت در این جا به معنای «علت پیوند میان موضوع و محمول در حیطة وجود مطلق» است. (همان: ۲۰۴)

به عنوان نمونه براساس اصالت وجود، باید گفت وجود اصیل، حد وسط حمل واقعیت بر ماهیت است و برهانی که بر اساس این حد وسط بر تحقق واقعی و نفس الامری ماهیت شکل می‌گیرد لمی است. همچنین صفات وجود، عین وجودند اما می‌توان وجود را حد وسط تحقق صفات آن دانست. میان وجود و صفاتش نوعی تقدم و تاخر برقرار است زیرا چون وجود هست صفاتش نیز هستند، همه صفات وجود با هم متحدند؛ زیرا متن وجود وحدت دارد، وحدت متن وجود، علت نفس الامری اتحاد صفات وجود است پس برهانی که از این راه اقامه می‌شود لمی خواهد بود. (همان: ۲۰۵ - ۲۱۰)

نتیجه آنکه

در برهان لمی فلسفی، وراء بودن علت لازم نیست، محمول می‌تواند مساوی موضوع و عین آن باشد، و از موضوع بجوشد اما در عین حال گونه‌ای مغایرت نیز با آن داشته باشد و همین اندازه از مغایرت برای صحت تحقق علیت میان موضوع و محمول و شکل‌گیری برهان لمی کافی است ... هر علتی گونه‌ای مغایرت با معلول خود دارد و از این منظر هر علتی و رای معلول است اما لازم نیست ورا بودن به معنای بیرون بودن از موطن وجود باشد مشکل اصلی بحث علامه در همین نکته نهفته است. (همان)

۲.۴.۶ ارزیابی سخن استاد یزدان پناه

با دقت در سخنان استاد یزدان پناه، معلوم می‌شود که سخنان ایشان تکرار نقدها و تاملاتی است که پیش از این در گفتار اساتیدی چون جوادی آملی و مصباح یزدی گذشت. در واقع ایشان نیز علیت مطرح در برهان لمی را اعم از علیت خارجی و تحلیلی دانسته‌اند. البته ایشان اصطلاح علیت خارجی را بدین معنا گرفته‌اند که هر علتی گونه‌ای مغایرت با معلول خود داشته باشد و به بیان دیگر، وراء معلول خود باشد اعم از اینکه این مغایرت در ذهن تحقق یابد یا در خارج!

روشن است که علیت و مغایرتی که در ذهن مطرح می‌شود همان علیت و مغایرت تحلیلی است و خارجی نامیدن آن خالی از مسامحه نخواهد بود! از همین رو این ادعا که بخشی از نقد ایشان با فرض پذیرش مبانی علامه طباطبایی صورت گرفته است، خالی از اشکال نیست؛ زیرا اگر گفته شود مبنای علامه در برهان لمی آن است که حد وسط علت ثبوت و وجود خارجی اکبر باشد، همانگونه که برخی مانند استاد مصباح یزدی از ظاهر

سخن علامه طباطبایی همین معنا را برداشت نموده‌اند، نمی‌توان نقد ایشان را براساس پذیرش مبنای علامه دانست!

۵.۶ توجیهاست استاد صمدی آملی و ارزیابی آن

۱.۵.۶ دفاع از دیدگاه علامه طباطبایی و شهودی دانستن آن

برخی مانند استاد صمدی آملی بر این باورند که طبق برهان صدیقین، واقعیت اشیاء که همان وجود حق سبحانه و تعالی است، عین ثبوت است و نیاز به اثبات ندارد و همین مساله علامه طباطبایی را به سوی این دیدگاه کشانده است. در باور ایشان، علامه طباطبایی با طرح این مساله می‌خواهد این مطلب را اثبات نماید که از وجود بدیهی واجب الوجود، می‌توان به اسماء، صفات و افعال او پی برد؛ زیرا ذات او علت اسماء و صفات او نیز علت افعال او است. در این صورت ذات خداوند متعال برای رسیدن به اسماء، صفات و افعال او طریق می‌شود، اما در عین حال ذات و صفات عین هم است. ایشان بر این باور است که علامه طباطبایی در صدد درست کردن علیت و معلولیت به معنای متعارف نیست؛ زیرا در علیت به معنای متعارف، علت وجودی جدای از معلول دارد و این در حالی است که در محل بحث، ذات که همان طریق است، عین اسماء و صفات که همان مقصود است، می‌باشد. پس لازمه وجود خداوند متعال، اسماء، صفات و افعال اوست و لازمه اسماء، صفات و افعال او، ذات اوست و این همان تلازمی است که از سنخ ملازمات عامه است و علامه طباطبایی بر آن تاکید دارد.

ایشان در ادامه چنین توضیح می‌دهد که نقدهایی که بر دیدگاه علامه طباطبایی وارد شده است، قابل اعتنا نخواهد بود؛ زیرا ناقدان سخن علامه در فلسفه به علم فکری بسنده کرده‌اند ولی اگر شخصی در فلسفه از علم فکری گذر نماید و به علم شهودی راه یابد، نخستین حقیقتی که در علم شهودی می‌بیند، متن وجود خواهد بود. در باور صمدی آملی این فرمایش امام سجاد (ع) که فرمودند: بک عرفتک و انت دلتنی علیک (کفعمی، ۱۴۰۵: ۵۸۸، علامه مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۲/۹۵) دلالتی بر برهان لمّ ندارد، بلکه در متن «بک» عرفان به اشیاء موجود است، نه اینکه اشیاء جدای از او باشند و او مقدمه‌ای شود برای رسیدن به اشیاء که این کلام مربوط به نظر بدوی است. (صمدی آملی ۱۳۸۶: ۱۰۹-۱۱۰)

۲.۵.۶ ارزیابی دیدگاه استاد صمدی آملی

با توجه به توضیحات و قرائن کلامی که پیش از این درباره سخن علامه طباطبایی مورد استناد قرار گرفت، ارتباط دادن سخن علامه طباطبایی به علم شهودی و دور دانستن آن از علم حصولی، برجستگی است که نمی‌توان آن را به علامه طباطبایی نسبت داد. مویذ این سخن، به کارگیری اصطلاح برهان لمّی در سخن علامه طباطبایی است که تنها در علم حصولی کاربرد دارد و نسبت دادن سخن ایشان به علم حضوری و شهودی، از توجیهاتی است که صاحب سخن قطعاً بدان راضی نخواهد بود و تأویلی است که بدون پشتوانه محکم بر زبان گوینده جاری شده است.

افزون بر نقد یادشده، مراد علامه طباطبایی از موضوع فلسفه، وجود مطلق است که اعم از واجب الوجود و ممکن الوجود می‌باشد و حمل سخن ایشان بر خصوص واجب الوجود نه تنها مستند محکم ندارد بلکه قرائن متصله و منفصله کلام ایشان خلاف آن را اثبات می‌نماید.

۷. نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب پیش‌گفته در پژوهش حاضر نتایج زیر به دست آمد:

در گام نخست دیدگاه علامه طباطبایی پیرامون ناکارآمدی برهان لمّی در علم فلسفه و کارآمدی برهان اِنّی مبتنی بر ملازمات عامه تبیین گردید.

در گام دوم نیز نقدهای وارد شده بر دیدگاه علامه طباطبایی از سوی برخی از اندیشمندان و فلسفه‌پژوهان معاصر مورد بازخوانی و تحلیل قرار گرفت. استاد جوادی آملی دو نقد را بر دیدگاه علامه طباطبایی وارد می‌کند. در نقد نخست ایشان بر این باور است که محمول وجود علاوه بر وجود مطلق بر وجود مقید نیز حمل می‌شود و زمانی که بر وجود مقید حمل شود، به دلیل نیازمندی وجود مقید به علت، برهان لمّی را می‌توان درباره آن مطرح ساخت. نقد دوم اینکه که اگر برهان لمّی در فلسفه به کار گرفته نشود، همه براهین نیز مخدوش می‌شود و هیچ براهنی منتج و یقینی نخواهد بود؛ زیرا اساس براهین اِنّی بر برهان لمّی استوار است. با توجه به پاسخی که علامه طباطبایی در برابر نقد استاد جوادی آملی مطرح کردند، این نکته مهم آشکار می‌شود که دیدگاه علامه طباطبایی بر مبانی خاص ایشان درباره «ملاک مسائل فلسفی» استوار است. ولی نقد دوم استاد جوادی آملی

به نظر درست می‌رسد؛ زیرا سیر از معلول به علت در برهان اینی یا سیر از یک ملازم به ملازم دیگر در فرضی حاصل خواهد شد که ذهن پیش از آن علم به علت یا ملزوم داشته باشد. به دیگر سخن اگر علم به علت یا ملزوم حاصل نشده باشد، هیچ‌گاه نمی‌توان از راه علم به معلول به علت علم پیدا نمود!

استاد مصباح یزدی نیز نقدهایی بر دیدگاه مذکور نیز مطرح کرده اند که زیر عنوان ناسازگاری گفتار علامه با شروط برهان لمی در دانش منطق، قرار می‌گیرد، ایشان براین باور هستند که در علیت، نسبت میان حد وسط و ثبوت اکبر برای اصغر (یعنی وجود رابط اکبر) در نظر گرفته می‌شود، نه نسبت میان حد وسط و خود اکبر (یعنی وجود نفسی اکبر)، و نیز در سنجش حد وسط، حد اکبر و حد اصغر، باید تمام حد وسط، حد اکبر و حد اصغر در نظر گرفته شود، نه جزئی از آن، و همچنین مقصود از این علیت، تنها علیت خارجی نیست، بلکه اعم است از علیت خارجی و عقلی، بنابراین براساس شروط یادشده، دیدگاه علامه طباطبایی مخدوش است؛ در پژوهش حاضر نقد استاد مصباح بر دیدگاه علامه طباطبایی پذیرفته شده است.

استاد غلامرضا فیاضی دیدگاه علامه طباطبایی را با نظر به مبانی ایشان می‌داند، نخست از آن مبانی این است که همه محمولاتی که أخص از وجود مطلق اند، همراه با مقابلشان با موضوع فلسفه مساوی هستند، دوم این است که حد وسط در برهان لمی، علت خارجی ثبوت اکبر برای اصغر است، در نگاه استاد فیاضی، مبنای نخست یعنی «مساوی بودن عرض ذاتی با موضوع علم» با بسیاری از مسائل مطرح شده در فلسفه ناسازگار است و مبنای دوم نیز با آنچه که منطق‌دانان بر آن هستند تعارض دارد، زیرا مراد منطق‌دانان از علیت حد وسط در برهان لمی، اعم از علیت خارجی و ذهنی آن است. در پژوهش حاضر اشکال نخست ایشان بر دیدگاه علامه از لحاظ روشی مورد نقد قرار گرفت ولی اشکال دوم ایشان که تکرار سخن استاد مصباح بود پذیرفته شد.

استاد یزدان پناه در نقد خود با فرض پذیرش مبانی علامه طباطبایی، خاستگاه این توجیهات و این مبانی ذکر شده را تصور کردن علت و رای الموجود بما هو موجود می‌داند و با نقد این مبنا دیدگاه علامه طباطبایی نیز با چالش رو به رو می‌شود. با دقت در سخنان استاد یزدان پناه، معلوم می‌شود که سخنان ایشان تکرار نقدها و تاملاتی است که در گفتار اساتیدی چون مصباح یزدی و جوادی آملی پیش از این بحث شده است.

سرانجام برخی مانند استاد صمدی آملی دیدگاه علامه را مبتنی بر شهودی بودن آن دانسته است و بر این باور است که همه اشکالات فوق زمانی بر دیدگاه علامه طباطبایی وارد می‌گردد که در فلسفه به علم فکری یسنده شود. در پژوهش حاضر در نقد سخن ایشان نیز بر این نکته تاکید گردید که برقراری ارتباط میان سخن علامه طباطبایی به علم شهودی و دور دانستن آن از علم حصولی، برچسبی است که نمی‌توان آن را به علامه طباطبایی نسبت داد.

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابن سینا، علی (۱۳۷۹)، *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات*، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سینا، علی (۱۴۰۵ق)، *الشفاء (المنطق)*، قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- تبریزی، شمس الوحی (۱۳۸۸)، *سیره علمی علامه طباطبایی*، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵)، *رحیق مختوم*، تدوین حمید پارسا نیا، قم: اسراء.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۶۳)، *جوهر النضید و معه رسالتنا التصور و التصدیق*، قم: بیدار.
- حیدری، سیدکمال (۲۰۱۶)، *شرح نهایی الحکمة*، بیروت: موسسه الامام الجواد.
- صمدی آملی، داود (۱۳۸۶)، *شرح نهایی الحکمة*، قم: قائم آل محمد.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۲)، *رسائل سبعة*، البرهان، قم: چاپ حکمت.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۴۰)، *نهایی الحکمة*، جلد اول، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طوسی، نصیر الدین (۱۳۷۵)، *اساس الاقتباس*، تصحیح سیدعبدالله انوار، تهران: نشر مرکز.
- طوسی، نصیر الدین (۱۴۰۳ق)، *شرح الاشارات و التنبيهات*، جلد اول، قم: دفتر نشر کتاب.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۶)، *نهایی الحکمة با تعلیقه های غلامرضا فیاضی*، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- علوی تبار، سینا (۱۳۹۷)، «برهان ان و لم و بررسی کارکرد برهان در فلسفه از منظر علامه طباطبایی»، نشریه نسیم خرد، شماره ۶ (صص ۸۱ تا ۹۲).
- ملایری، موسی (۱۳۹۵)، «نفی کارآمدی برهان لم در فلسفه اولی. مطالعه تطبیقی میان رویکرد ملاصدرا و علامه طباطبایی»، س ۷، ش ۲، (صص ۱۳۳ تا ۱۶۰).
- کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۱۸ق)، *مصباح الکفعمی*، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

باز خوانی تحلیلی نقدها و توجیها... (محمدعلی وطن دوست و مهدی چنعانی) ۳۲۷

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، جلد نود و پنجم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷)، شرح فارسی نهاییه الحکمة با تحقیق و نگارش عبدالرسول
عبودیت، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۵ق)، تعلیقه عربی علی نهاییه الحکمة، قم: موسسه در راه حق.
مظفر، محمدرضا (۱۴۳۳ق)، المنطق، با تعلیقه رائد الحیدری، قم: منشورات ذوی القربی.
ملاصدرا (۱۹۸۱)، الحکمة المتعالیة مع ملاحظات العلامة الطباطبائی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
یزدانپناه، سیدیدالله (۱۳۹۵)، تاملاتی در فلسفه اسلامی، قم: کتاب فردا.

- Fayyazi, Gholam-Reza. 2007. *Ta'liqāt 'alā nihāyat al-ḥikma*. Vol. 1. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Arabic]
- Haydari, Sayyid Kamal. 2016. *Sharḥ nihāyat al-ḥikma*. Vol. 1. Beirut: Mu'assasat al-Imām al-Jawād. [In Arabic]
- Hillī, al-Ḥasan ibn Yūsuf al-. 1984. *Jawhar al-naḍīd wa-ma'ah risālatā al-taṣawwur wa-l-taṣdīq*. Qom: Bīdār. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, al-Ḥusayn. 1984. *Al-Shifā', al-mantiq*. Vol. 3. Qom: Library of Ayatollah Mar'ashī Najafī. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, al-Ḥusayn. 2000. *Al-Najāt min al-gharq fī baḥr al-ḍilālāt*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdollah. 1996. *Raḥīq makhtūm*. Edited by Hamid Parsania. Vol. 1 and 5. Qom: Isrā'. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdollah. 2009. *Shams al-wahy Tabrīzī, sīra 'ilmī 'Allāma Ṭabāṭabā'ī*. Qom: Isrā'. [In Persian]
- Kaf'amī, Ibrāhīm ibn 'Alī al-. 1997. *Al-Balad al-amīn*. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1982. *Biḥār al-anwār*. Vol. 95. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Mesbah Yazdi, Muhammad Taqī. 1984. *Ta'liqa 'alā nihāyat al-ḥikma*. Qom: Mu'assasa dar Rāh Haqq. [In Arabic]
- Mesbah Yazdi, Muhammad Taqī. 2008. *Sharḥ fārsī nihāyat al-ḥikma*. Edited by Abdorrasul Obudiat. Vol. 1. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]
- Mullā Ṣadrā. 1981. *Al-Ḥikmat al-muta'āliya*. Vol. 3 and 6. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Muzaffār, Muḥammad Riḍā. 1987. *Al-Mantiq*. Vol. 3. Qom: Manshūrāt al-Ismā'īliyyān. [In Arabic]
- Muzaffār, Muḥammad Riḍā. 2011. *Al-Mantiq*. Annotated by Rā'id al-Ḥaydarī. Qom: Manshūrāt Dhawi l-Qurbā. [In Arabic]

- Samadi Amoli, Davood. 2007. *Sharḥ nihāyat al-ḥikma*. Vol. 1. Qom: Qā'im Āl Muḥammad. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. 1983. *Rasā'il sab'a*. Qom: Ḥikmat. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. 2018. *Nihāyat al-ḥikma*. Vol. 1. Qom: Jāmi'a Mudarrisīn. [In Arabic]
- The Holy Quran
- Ṭūsī, Naṣīr al-Dīn al-. 1982. *Sharḥ al-ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Vol. 1. Qom: Dar Nashr al-Kitāb. [In Arabic]
- Ṭūsī, Naṣīr al-Dīn al-. 1996. *Asās al-iqtibās*. Edited by Sayyed Abdollah Anvar. Tehran: Markaz. [In Arabic]
- Yazdanpanah, Sayyed Yadollah. 2016. *Ta'ammulātī dar falsafa falsafa Islāmī*. Qom: Kitāb Fardā. [In Persian]
- Alavi Tabar, Sina. 1397. "Argument of An and Lam and Study of the Function of Argument in Philosophy from the Perspective of Allameh Tabatabai". Nasim Kherad Magazine. No. 6 (pp. 81-92). [In Persian]
- Malayeri, Musa (2016). "Denial of the effectiveness of the Lam argument in the first philosophy". A comparative study between the approach of Mulla Sadra and Allameh Tabatabai ". No. 2 (pp. 133-160). [In Persian]